

V poválečných letech prošla československá tělesná kultura dynamickým, mnohostranným a někdy i vnitřně rozporným vývojem. Odrážely se v něm hluboké proměny naší společnosti, vytvářející kvalitativně nový základ pro dynamiku tělesné kultury, i civilizační trendy, spjaté zejména s rozvojem vědy a techniky i se změnami charakteru pracovních činností. Na tělesnou kulturu působily rovněž přeměny ve způsobu života a v hodnotových orientacích společenských tříd, vrstev a skupin, přeměny, v nichž se složitým způsobem promítaly zmíněné společensko-kulturní i civilizační procesy. Tělesná kultura, formovaná těmito tlaky a sama se aktivně podílející na společenských proměnách, se kvantitativně i kvalitativně rozvíjela. Měnil se její tělocvičný obsah i účinnost tělovýchovného procesu, rozvíjely se diferenciatní i integrační pochody vertikálním i horizontálním směrem a přetvářely se společenské funkce tělesné kultury. Jedním z nejdůležitějších výsledků tohoto vývoje je postupná přeměna tělesné kultury v relativně jednotný a do značné míry uspořádaný celek. v bohatě členěný sociokulturní systém, spojený sítí oboustranných vazeb se všemi základními systémy naší společnosti.

Složitost vnitřní strukturace tohoto systému, jeho determinací i funkčního působení klade značné nároky na jeho rozbor a teoretické uchopení. Jeho studium má v našich společenských vědách dlouhodobou tradici [Šprynar 1981; Merhautová, Joachimsthaler, Čechák 1982; Choutka 1971]. V pětiletí 1981—85 je výzkum struktury tělovýchovných činností a jejich funkcí řešen v rámci hlavního úkolu Státního programu ekonomického výzkumu *Rozvoj odvětví tělesná kultura* (1).

Práce výzkumného týmu je charakterizována úsilím o syntézu rozhodujících vědních oborů zabývajících se studiem tělesné kultury a o uplatnění široké škály vzájemně se doplňujících procedur, metod a pracovních postupů. (Členy týmu jsou sociologové, teoretik tělesné kultury, psycholog, lékař, estetik, historik, ekonom; je zajištěna spolupráce s dalšími znalci, včetně odborníků tělovýchovné praxe z řady sportovních odvětví a turistiky).

Podstatou teoretických východisek výzkumu je pokus pochopit tělesnou kulturu jako nedílnou součást celkové kultury socialistické společnosti. V souladu s tím se používá pojmový aparát vyvinutý v sedmdesátých letech obecnou teorií kultury a teorií tělesných cvičení [Kožíšek 1982; Kožíšek, Bosák 1983; Nekola 1984]. V popředí zájmu je analýza vlastních tělovýchovných činností (jako ústředního subsystému tělesné kultury), jejich skladby a struktury jejich funkcí.

Při studiu této skladby se klade důraz na odvětvové členění, tj. na věcné rozruznění tělovýchovných aktivit, avšak nezanedbávají se ani ostatní stránky jejich vnitřní strukturace.

Při takto obsáhlém předmětu výzkumu bylo nezbytné provést jeho redukci. Typologickými metodami bylo vybráno deset odvětví (jejichž organizovaný

(1) Problematikou struktury a funkcí tělovýchovných činností se zabývá dílčí úkol 05 uvedeného hlavního úkolu. Předkládaný článek vychází z výsledků výzkumu, které se týkají vnitřní struktury tělovýchovných činností, tedy jen části problematiky řešené v tomto dílčím úkolu.

rozvoj má těžiště v ČSTV), které reprezentují klíčové skupiny tělovýchovných odvětví. Dosud byl ukončen výzkum prvních pěti vybraných odvětví — volejbalu, lyžování, jachtingu, zápasu a turistiky. V současné době probíhají interpretační práce, jejichž základem je srovnání výsledků výzkumu všech deseti odvětví. Pomocí údajů o dalších početnějších odvětvích má být v blízké budoucnosti provedeno zobecnění na skupiny odvětví a na celou tělesnou kulturu.

Pokud běží o metodologii, byly uplatněny kvantitativní i kvalitativní postupy, výběrová šetření reprezentativní povahy i sondáže a pozorování, která tento ráz neměla. Poznatky získané objektivním měřením byly konfrontovány se subjektivně zabarvenými údaji. K základním procedurám patřily: a) typologický expertizní popis vybraných tělovýchovných odvětví a na něj navazující zařazení odvětví do skupin, b) dotazníkové šetření 2000 příslušníků pěti svazů ČSTV na základě několikastupňového záměrného a kvótního výběru, které zjišťovalo postoje i objektivní charakteristiky chování, c) psychologický, estetický a tělocvičný test, fyziologické vyšetření a zjištění tělovýchovné a zdravotní anamnézy 250 osob z výběrového souboru, d) sekundární analýza statistických údajů ČSTV z let 1957—1981, e) kvalitativní sondy, jež vyústily do zpráv o rozhovorech se znalci a do série studií o dějinách, ekonomických problémech, estetice, organizaci a řízení, věcných problémech z hlediska teorie kultury a tělesných cvičení a o některých dalších otázkách zkoumaných odvětví, f) šetření mínění skupiny odborníků a informovaných laiků o funkcích tělovýchovných odvětví, g) interpretace poznatků získaných uvedenými postupy s důrazem na komparaci zkoumaných odvětví.

Analýza hlavních stránek nebo rovin reálné strukturace tělovýchovného systému vyčlenila relativně stejnorodé subsystémy, které jsou podstatné pro jeho vývoj a fungování. Tři první se vážou na základní věcné členění rozhodujících činností probíhajících v systému tělesné kultury. Z nich subsystém vlastních tělovýchovných činností zahrnuje tělesná cvičení, tj. vlastní tělesnou a na ni navazující duchovní i sociální kultivaci člověka, nositele těchto aktivit, jejich efekty, hodnotové aspekty i institucionální formy. Obdobně chápáný subsystém zabezpečovacích aktivit tvoří činnosti, které pedagogicky a vůbec kádrově, dále materiálně technicky, ekonomicky i po dalších stránkách zabezpečují tělovýchovný proces. Konečně subsystém reflexe je tvořen aktivitami, které tělovýchovnou činnost odrážejí, tedy sportovním diváctvím a činnostmi, jež zájem o tělesnou kulturu zprostředkovávají (tělovýchovné novinařství).

Jinou rovinu strukturace systému tělesné kultury představuje odlišení věcného obsahu vlastních tělovýchovných činností — tedy odvětvová struktura tělesné kultury, která bývá označována jako horizontální členění. Diferenciace v úrovni provádění vlastních tělovýchovných činností, tj. členění podle vertikály systému tělesné kultury, je pak základem jeho úrovně funkční struktury. Další významnou charakteristikou tohoto systému je demografická struktura cvičící a sportující populace. Tělesná cvičení jsou totiž zakotvena ve fyziologických a psychologických určeních cvičících a váží se i k jejich určení sociálním a kulturním. Jako významný organizační a institucionální diferencující faktor se do tělesné výchovy promítá územní organizace společnosti a státu. Odlišení federální, republikové, krajské, okresní a místní tělesné výchovy je organickou stránkou jejího systému a musí být při jeho studiu respektováno stejně jako vzájemné vertikální vazby mezi těmito stupni a horizontální vazby území stejné úrovně. Posléze další rovinu strukturace tělovýchovného systému vytváří jeho členění organizačně institucionální, jež

přibližně a jen do určité míry odpovídá současnému stavu systému a jeho vývojovým tendencím.

Uvedené vnitřní uspořádání nevychází z přijímaného členění tělesné kultury na tělesnou výchovu, sport a turistiku. Výzkumný tým dospěl totiž při rozboru bohatého empirického materiálu k závěru, že uvedená triáda není pro svou obecnost vhodným vodítkem při analýze vnitřní struktury tělovýchovných aktivit. Důvody jsou implicitně obsaženy v dalším textu, který se soustřeďuje na dvě klíčové otázky této struktury, totiž na *odvětvové a úrovňové* členění tělovýchovných aktivit a jejich vzájemné vztahy.

Odvětvové členění tělovýchovných činností

Proces formování tělesných cvičení do ucelených pohybových struktur, tělovýchovných odvětví, trval různě dlouhou dobu a vyvíjel se typickým způsobem pro různé kulturně společenské oblasti. Po dlouhou dobu tak zrály charakteristické národní tradice, jež sehrály významnou úlohu v oblíbenosti a rozšíření jednotlivých odvětví [Olivová 1979; Bosák 1969; Reitmayer 1978]. Šíření civilizačních procesů a sblížování kulturních vzorů působily i na určitou změnu pozic jednotlivých odvětví, zejména pak v poslední době vlivem rozšíření mezinárodních styků ve vrcholovém sportu. Tento proces významně ovlivnil i formování tělovýchovných odvětví u nás, v němž z hlediska uplatnění celospolečenských potřeb a zájmů sehrálo zásadní roli sjednocení tělovýchovy a její další výstavba na socialistických principech. I přes to je formování a vytváření pozice každého odvětví v celku tělesné kultury procesem otevřeným, který poměrně živě reaguje v první řadě na vnitrosociální přeměny uspokojování potřeb tělesného pohybu, vývoj ekonomiky země, životního prostředí a celé řady dalších vnějších podmínek. Zanedbat však nelze ani vlivy vývoje struktury odvětví ve světě a přenášení jejich vzorů do našich podmínek. Ve všech zmíněných faktorech hledáme klíč k odpovědi na takové zásadní otázky, jako je místo jednotlivých odvětví v národní tělesné kultuře a v zájmových aktivitách populace.

V historickém procesu vývoje tělesné kultury u nás se ustálilo 46 druhů tělovýchovných aktivit (2), které můžeme interpretovat jako soubor sportů, základní a rekreační tělesné výchovy a turistiky, z nichž mnohá jsou dále bohatě strukturovaná na subodvětví a disciplíny (atletika, lyžování, kanoistika), což diferenciací momenty ještě zvýrazňuje.

Základním určujícím hlediskem odlišnosti tělovýchovných odvětví je věcná povaha vlastní tělovýchovné aktivity, daná charakterem tělesných cvičení, v níž se současně kumulují specifické kulturně historické tradice. Vzhledem k požadavku kategorizace tělovýchovných odvětví byla pro tuto oblast v úvodním projektu výzkumu stanovena následující kritéria:

— *Zdroj sportovního pohybu* (je jím pouze vlastní tělo, nebo k výkonu dopomáhá technický prostředek — a to buď nástroj, mechanizovaný prostředek nebo stroj).

— *Cíl sportovního pohybu* (je jím přímé nebo zprostředkované překonání soupeře, zdolání umělé překážky nebo ovládnutí sportovního nářadí, náčiní či stroje).

— *Typ sportovního výkonu* (liší se podle převládajícího zapojení fyzických

(2) Máme tím na mysli soubory činností, které jsou v současné době organizované pěstovány v rámci ČSTV. Kromě toho se ve Svazarmu provozují branná a branně technická sportovní odvětví, k nimž počítáme sportovní střelbu, automobilový a motocyklový sport, biatlon, letectví a parašutismus, potápění a branné vodáctví.

a psychických sil člověka; výkon založený převážně na síle, rychlosti, vytrvalosti, na technice a estetice provedení, na senzomotorické koordinaci, na ovládnutí nástroje, náčiní nebo stroje apod.).

— *Způsob měření výkonu* (výkon se měří v jednotkách měr, hmotnosti nebo času, hodnotí se počtem dosažených branek, setů apod. anebo se vyjadřuje body podle předem dané stupnice).

— *Způsob zapojení jedince* (je buď kolektivní, tj. k realizaci výkonu je třeba kooperující, popř. soupeřící skupiny, nebo individuální, kde k výkonu není třeba ani soupeře).

— *Diferencovanost vnitřní struktury* (odvětví se dělí na vnitřně heterogenní, skládající se z disciplín, popř. pododvětví, a na vnitřně homogenní).

— *Charakter výkonové motivace* (určuje rozšířenost odvětví v populaci od úzce výkonnostně specializovaných až po masově rozšířená).

Diferenciace tělovýchovných odvětví v důsledku specifiky obsahu a způsobu její realizace určuje i sekundární rozlišení tělovýchovných odvětví, které vyjadřujeme následujícími kritérii:

— Biologicko-zdravotními, včetně demografických, určených náročností jednotlivých odvětví na fyzické a psychické předpoklady, optimálním věkovým rozmezením, převažující maskulinitou či femininitou. Radíme sem rovněž výsledné efekty v podobě fyziologické účinnosti, zdatnosti a výkonnosti participantů a zdravotních dopadů.

— Psychologickými, tj. mírou a charakterem uplatnění různých stránek psychické struktury lidské osobnosti, převažujícími druhy prožitku z tělocvičné činnosti a na nich závislým charakterem motivace, typickými psychickými efekty (až po vliv na duševní stabilitu jednotlivce, rozvoj volního úsilí a morálních hodnotových orientací).

— Kulturně společenskými, k nimž počítáme zejména postavení dané tělovýchovné aktivity (odvětví) mezi ostatními aktivitami volného času, její vliv na formování způsobu života, její rozšířenost v populaci a úlohu v životním cyklu jedince.

— Sociálními a sociálně psychickými, mezi něž řadíme vlivy odvětví na procesy socializace a sociální adaptace jedince, význam formálních a neformálních skupin v různých odvětvích, pozici jedince ve skupině, specifický význam kolektivu a kolektivního pojetí odvětví, typ součinnosti jedinců, intenzitu mezilidských kontaktů, stupeň iniciativy a tvořivosti jedince.

— Ekonomickými, u nichž významným faktorem je materiálně technická náročnost, která limituje možnosti provozování některých odvětví a promítá se do společenské a individuální nákladnosti. Významným momentem je také citlivost odvětví na technické inovace promítající se do oblasti výroby i hospodaření s pracovními silami a vliv odvětví na reprodukci pracovní síly, kompenzaci pracovní jednostrannosti apod.

— Organizačně institucionálními, tj. specifikou organizačně institucionálního uspořádání a forem řízení, včetně vazeb na organizačně politickou strukturu společnosti.

Výsledkem klasifikace tělovýchovných odvětví pomocí typologické metody, která operacionalizovala uvedená kritéria a řadu dalších do téměř 100 proměnných ordinální povahy, bylo stanovení 10 skupin odvětví, (3) pro něž

(3) Zpracovaná typologie, při níž spolupracoval dr. J. Lauber z katedry ekonomie VŠE v Praze, zahrnovala tyto kroky:

- výběr proměnných pro popis odvětví,
- popis odvětví v soustavě 99 proměnných,
- výběr rozhodujících kritérií s využitím korelační matice a faktorové analýzy (jako kritéria byla vybrána: masovost v ČSTV, intenzita mezinárodních kontak-

v zásadě platilo, že v rámci zvolených kritérií zahrnují vzájemně si nejvíce podobná odvětví a současně se odlišují od skupin ostatních:

1. Velké sportovní hry (volejbal, házená, basketbal, lední hokej, do jisté míry tenis a stolní tenis), pro něž je typické soupeření kolektivů (skupin), silné rekreační zázemí, výrazná vrcholová složka, značná divácká atraktivita a zpravidla i možnost nenáročného provozování. Vybraným zástupcem je volejbal.
2. Velké vnitřně diferencované individuální sporty (cyklistika, atletika, lyžování, plavecké sporty) s výraznou vytrvalostní složkou, vnitřní členitostí, provozované v přírodě, s významnou vrcholovou složkou i silným rekreačním zázemím. Vybraným zástupcem je lyžování.
3. Menší individuální sálové sporty (krasobruslení, moderní gymnastika, sportovní gymnastika) orientované převážně výkonnostně, bez rekreačního zázemí, založené na individuálním výkonu a pro své estetické rysy i dosti divácky atraktivní. Vybraným zástupcem je moderní gymnastika.
4. Úpolové sporty (zápas, judo, karate, box, šerm) charakterizované úpolovým typem součinnosti, rychlostně silovým druhem výkonu, provozované v sálech, výkonnostně orientované, s úzkým rekreačním zázemím. Vybraným zástupcem je zápas.
5. Malé sportovní hry (badminton, nohejbal, národní házená, pozemní hokej, ragby, soft- a baseball) vyznačující se malou rozšířeností, nízkým podílem nebo absencí vrcholové složky a nižší diváckou popularitou. Vybraným zástupcem je badminton.
6. Malé přírodně technické sporty (boby — saně, jachting, kanoistika, jezdectví, golf, lukostřelba, moderní pětiboj, rychlobruslení, skiboby, veslování, vodní lyžování, vodní motorismus) zaměřené na ovládání technického prostředku, výkonově orientované, s nevelkou rekreační složkou (mimo jachting) i vrcholovou složkou, méně divácky atraktivní. Vybraným zástupcem je jachting.
7. Malé individuální sálové sporty (kuželky, vzpírání, kulturistika, kulečnick) převážně výkonnostně orientované, s nižším rekreačním zázemím, mající sálový charakter. Vybraným zástupcem jsou kuželky.
8. Přírodně orientovaná odvětví (horolezectví, orientační běh, turistika) představují především masový proud turistických aktivit s dvěma výkonovými složkami (orientační běh a horolezectví), mající individuální i kolektivní charakter, dostupné širokému okruhu zájemců. Vybraným zástupcem je turistika.
9. Fotbal jako nejmasovější a současně vrcholová, divácky nejatraktivnější kolektivní hra s výraznou specifikou a velkou tradicí.
10. Základní a rekreační tělesná výchova představující vnitřně různorodou skupinu tělovýchovných aktivit masově rozšířených a prakticky bez omezení dostupných všem vrstvám populace, lišících se od sportů svými funkčními efekty a potlačením až absencí výkonnostní složky.

I když typologické skupiny odvětví nejsou vždy ve všech parametrech homogenní, je jejich seskupení pokaždé charakterizováno alespoň několika společnými znaky.

tů, pohyb počtu participantů za posledních 20 let, mnohotvárnost tělocvičné činnosti, estetičnost výkonu, míra součinnosti, vytrvalostní ráz, přírodnost prostředí, zajištění trenéry a cvičiteli, citlivost na materiálně technické zajištění, věkové složení v ČSTV, složení dle pohlaví v ČSTV, městské/venkovské prostředí, technická vybavenost a rychlostně silový typ výkonu),

— taxonomická klasifikace v soustavě zvolených kritérií a její interpretace,

— ověření výsledků taxonomické analýzy q-metodou faktorové analýzy.

Postup zpracování je podrobně vysvětlen a zdůvodněn ve studii Kožíška, V.: *Vstupní typologie tělovýchovných odvětví pro výzkum odvětvové struktury a funkcí československé tělovýchovy*. Praha 1978, která je jedním z materiálů výzkumu.

Úrovňová struktura tělovýchovných činností

Současná úrovňová struktura tělovýchovných činností je výsledkem dějinného vývoje, který během několika desetiletí dokázal původně relativně stejnorodé soubory činností, tj. jednotlivá tělovýchovná odvětví, vnitřně rozrůznit do řady variant. Z hlediska teorie tělesné kultury je výchozím kritériem jejich rozlišení výkonnostní úroveň, na níž se v praxi provozují, daná intenzitou, rozsahem a tím i kvalitou provádění. Každá z uvedených variant vstupovala v průběhu svého rozvoje do bohaté sítě společenských souvislostí, které z ní postupně vytvářely specifický komplex nikoli jen tělocvičné, nýbrž sociokulturní povahy. Podmínku tohoto strukturotvorného procesu musíme hledat v povaze tělovýchovných činností samých, v jejich schopnosti rozvoje, schopnosti uspokojovat různorodé potřeby a nabývat tak nových funkcí. Příčinu pak v charakteru společnosti, v její struktuře a v ekonomických, sociálních a kulturních přeměnách, jimiž v posledních desetiletích prošla. Konečným výsledkem uvedeného procesu je přeměna tělovýchovných odvětví a tělesné kultury jako celku v bohatou a v základě hierarchicky uspořádanou vertikální strukturu funkcí celků, spjatých vzájemnými vazbami, v nichž kulturní a společenské momenty mnohdy potlačují a deformují původní rozlišení výkonnostní úrovně, a které více nebo méně odpovídají různorodým společenským potřebám. S ohledem na odlišnou výkonnostní úroveň, jež je východiskem popsané diferenciaci, označujeme toto členění jako úrovňovou strukturu.

Její hierarchicky nejvyšším a zároveň historicky nejmladším článkem je *vrcholový sport*. Tvoří relativně samostatnou, výlučnou a silně institucionalizovanou oblast tělesné kultury, specifickou především svými obsahy a funkcemi. V souladu s tím, že soupeření na hřištích dnes v rostoucí míře symbolizuje rivalitu národů, států a politických zřízení, k nim v první řadě patří sportovní reprezentace naší země i obhajování prestiže její socialistické tělesné kultury, tvorba kulturního vzoru pro ostatní tělovýchovné subsystémy a spoluúčast při utváření náplně volného času diváků a zájemců o sport. Váha vrcholového sportu v systému tělesné kultury je zcela nesouměřitelná s počtem vrcholových sportovců, který řádově nepřesahuje několik tisíc osob a představuje tedy zlomek procenta sportujících a cvičících populace. Výzkum struktury a funkcí tělovýchovných činností se problematikou vrcholového sportu zabýval jen nepřímo.

Nejbližší nižší, dějinně však značně starší subsystém představuje *výkonnostní sport*. Vyznačuje se preferencí výkonnosti (na úkor momentů zábavy a oddechu) a tomu odpovídajícím pravidelně organizovaným tělovýchovným procesem. Je omezen na poměrně úzký okruh talentovaných jedinců převážně z mladé generace. V ČSTV zahrnuje 270.000 osob, (4) včetně žactva, tedy necelých 15 % členstva této organizace, jimž umožňuje uspokojování sportovních zájmů i snahy po vysokých výkonech. Vnitřně se člení na subsystémy výkonnostního sportu v ČSTV a výkonnostního sportu ve Svazarmu, jež se liší institucionálně, vztahem k brannosti a k armádě i charakterem sportovních odvětví, která se v nich pěstují. Výzkum prokázal mylnost koncepcí vztahujících pojem výkonnostní sport na všechny příslušníky sportovních svazů ČSTV. Z analýzy tělocvičných, demografických, ekonomických, sociálních a psychologických souvislostí, do nichž vstupuje jednak výkonnostní, jednak organizovaný masový sport je zřejmé, že hranice mezi nimi neprobí-

(4) Propočítal autor na základě údajů zveřejněných v ročence *Statistika ČSTV 1983*. Praha 1984.

há podél institucionálních mezí, nýbrž uvnitř sportovních svazů ČSTV. Obecně můžeme říci, že účastníci okresních sportovních soutěží jsou obvykle účastníky organizovaného masového sportu a že teprve účastníky vyšších soutěží je možno považovat za výkonnostní sportovce. Při bližším pohledu se ukáže, že v některých odvětvích, v závislosti na jejich tělocvičné povaze a také na počtu příslušníků daného svazu, probíhá hranice mezi výkonnostním a masovým sportem poněkud odlišně. (5) Při soudobé podpoře masového rozvoje tělesné výchovy a jistém omezování výkonnostního sportu má uvedený závěr výzkumu nejen teoretický charakter.

Setření pěti svazů ČSTV shromáždilo mimo jiné údaje o souvztažnostech výkonnostního členění jejich příslušníků. Vyplyvá z nich, že účast v jednotlivých typech soutěží zvláště těsně souvisí s fázemi životního cyklu (6). Diferenciace účastníků výkonnostního a masového sportu dále souvisí s časovými charakteristikami, které vyjadřují rozsah tělocvičné činnosti v průběhu týdne i z dlouhodobého hlediska. Výkonnostní sport vyžaduje více času v průběhu týdne — u velké většiny sportovců nejméně 9 hodin — je však výrazně omezen jen na určitý, nepříliš dlouhý časový úsek jejich života (ve většině případů na 6—12 let). Od organizovaného masového sportu se dále liší vyšší kvalitou tělovýchovného procesu a také tím, že desetina až třetina jeho účastníků je v zájmu své tělocvičné činnosti pravidelně uvolňována ze zaměstnání. Práce, jedna z čelných hodnot naší společnosti, v praxi dost často ustupuje před požadavky vznášenými výkonnostními sportovci. Odlišnost výkonnostního a masového sportu lze konečně prokázat nejen objektivně měřitelnými parametry, nýbrž i rozdíly v oblasti postojů, satisfakcí a motivací.

Příznačné je, že u účastníků masových soutěží vyvolává uspokojení samo provádění daného sportu a jeho prostředí — například u lyžařů pobyt na horách, krása přírody, pocit zvládnutého terénu, u jachtařů romantika spojená s pobytem na vodě a u vody, u zápasníků dobrý fyzický stav a fyzická

(5) V každém případě se odvětví vzájemně liší velikostí podílu obou skupin, jak je patrné z tabulky:

Podíl účastníků okresních a vyšších soutěží ČSTV z celkového počtu účastníků soutěží

Odvětví	Soutěže	
	okresní	vyšší
volejbal	65,9	34,1
lyžování	66,6	33,4
jachting	33,0	67,0
zápas	21,6	78,4
turistika	88,3	11,7

Pramen: *Statistika ČSTV 1983*. Praha 1984 (výpočet autora).

(6) Dokládá to tento údaj:

Vztah výkonnostního členění a fází životního cyklu

	Odvětví				
	volejbal	lyžování	jachting	zápas	turistika
Hodnota CN	0,362	0,539	0,535	0,409	0,376

V konkrétní rovině se uvedená souvztažnost projevuje zejména tím, že vstup do manželství, v první řadě pro ženy, je vážnou překážkou jejich závodní činnosti. Např. podíl vdáných žen na lyžařských mistrovských soutěžích jakéhokoli stupně, včetně okresních, činí 1,2 % všech startujících.

náročnost zápasu. Výkonnostní sportovci naproti tomu zdůrazňují především specifické rysy soutěživých forem svých odvětví: rychlost a s ní spojené nebezpečí, bojovnost, dramatickost, soupeření, sportovní úspěch a vítězství.

Obecná kategorie *organizované masové tělesné výchovy* obsahuje čtyři subsystémy. Nejvýznamnějším z nich je masová tělesná výchova v ČSTV. Od výkonnostního sportu se odlišuje sníženým významem nebo i vyloučením výkonnostní motivace a zdůrazněním jiných funkcí, nižším stupněm organizovanosti i pravidelnosti a širší dostupností. Hlavní prvky masové tělesné výchovy v ČSTV tvoří masový sport, jemuž se aktivně věnuje asi 650.000 sportovců, a tělovýchovné činnosti aktivně provozované 530.000 osobami v rámci základní a rekreační tělesné výchovy (ZRTV) a turistiky (7). Masový sport není institucionálně odlišen od výkonnostního, avšak jeho účastníci procházejí méně organizovaným, méně náročným a relativně chudě strukturovaným tělovýchovným procesem. Pro tělovýchovné činnosti provozované v rámci ZRTV je příznačný rozmanitý obsah, nízký stupeň specializovanosti i nevýkonnostní a ve značné míře nesoutěživý charakter. Turistika je diferencována po obsahové i výkonnostní stránce a její kvalifikované formy mají blízko k výkonnostnímu sportu. V jejím osobitém tělovýchovném procesu hraje významnou úlohu přesun, tj. pohyb v prostoru (zejména pěší), vztah k přírodě a poznávání kulturně historických hodnot (8).

Subsystém masové tělesné výchovy ve Svazarmu se vyznačuje technickou a brannou orientací. O jeho vztahu k subsystému výkonnostního sportu ve Svazarmu platí obdoba toho, co bylo řečeno o poměru výkonnostního a masového sportu v ČSTV. Na druhé straně právě nejmasovější akce svazarmovských sportovců, totiž Dukelský a Sokolovský závod branné zdatnosti, jsou organizovány jako vícekolové soutěže s těžištěm v místech a okresech, které od většiny účastníků nevyžadují soustavnou přípravu a jejichž fyziologická účinnost je tudíž nízká.

Subsystém masové tělesné výchovy ve společenských organizacích — v odboch, Svazu mládeže a jeho Pionýrské organizaci — zajišťuje tělovýchovnou

(7) Propočet autora na základě údajů zveřejněných v ročence *Statistika ČSTV 1983*. Praha 1984.

(8) Pro vytvoření názorné představy o úrovňové struktuře členstva ČSTV uvádíme na tomto místě údaj týkající se skladby příslušníků pěti zkoumaných svazů ČSTV.

Úrovňová struktura vybraných svazů ČSTV v ‰

Odvětví	Vrcholový sport	Výkonnostní sport	Masová tělesná výchova	Výkonnostně nevyhranění
volejbal	0,7	29,4	47,5	22,2
lyžování	0,4	22,7	45,9	31,0
jachting	—	43,9	21,6	34,5
zápas	1,7	76,8	21,5	—
turistika	—	1,9	14,3	83,8
Celkem	0,2	13,7	27,2	58,9

Přehled, který zahrnuje pouze příslušníky svazu, jež se aktivně věnují tělesné výchově (73 ‰—88 ‰ všech příslušníků uvedených svazů), potvrzuje, že zkoumané svazy ČSTV představují z hlediska výkonnostní úrovně silně rozrůzněné celky s širokou škálou výkonnostních rozdílů, přičemž představitelé jednotlivých úrovní v souhrnu vytvářejí pyramidu.

činnost pro široký okruh lidí, kteří nemají zájem nebo možnost věnovat se jí soustavně v ČSTV nebo ve Svazarmu. Běží většinou o příležitostné formy tělovýchovné činnosti nebo o částečně organizované formy, založené především na jednorázových, popřípadě krátkodobých soutěžích. Účast v dobrovolné tělesné výchově ve společenských organizacích je tedy převážně nahodilá a má v prvé řadě rekreační funkci.

Nejmladším článkem vertikální struktury jsou *tělovýchovné služby*. Za úplatu umožňují zájemcům buď zvládnout určitý pohybový komplex, který jim pak dovoluje pěstovat danou aktivitu samostatně, nebo se dlouhodobě pod odborným vedením věnovat specifickým tělovýchovným činnostem. Tělovýchovné služby tak představují nové trendy v tělesné kultuře a jsou spjaté s jejich rozvojem. Ze zkoumaných odvětví jsou jejich příkladem veřejné lyžařské školy, jimiž ročně prochází 45.000 zájemců [Zpráva 1983 : 137], z velké části děti, a veřejné školy výcviku windsurfingu, jimiž v r. 1983 prošlo asi 6.000 osob [Dítě 1983].

Osobitě postavení ve vertikální struktuře náleží *tělesné výchově ve školství*. Zvláštnost tohoto subsystému spočívá v tom, že jím povinně prochází téměř celá mladá generace. Na základních, středních i vysokých školách se nově utváří vztah povinných, nepovinných a dobrovolných forem tělesné výchovy. Na základní učivo povinné tělesné výchovy navazuje prohlubující a výběrové učivo pro nepovinný předmět pohybové a sportovní hry. Zároveň se pro jednotlivá tělovýchovná odvětví zpracovává obsah prohlubujícího a výběrového programu, který má odpovídat potřebám a požadavkům základní tělesné výchovy, rekreační tělesné výchovy i výkonnostního sportu dětí a mládeže. Uvedením těchto záměrů do života a při realizaci nezbytných kádrových a materiálních podmínek stane se škola centrem organizování celodenního pohybového režimu dětí a mládeže a bude plnit lépe než dosud svou základní funkci — utvářet trvalý zájem nejmladší generace o tělesnou výchovu.

Subsystém *pohybové rekreace* představuje individuálně nebo skupinově prováděnou zájmovou tělovýchovnou činnost, kterou si ve volném čase převážně zajišťuje jedinec, rodina nebo neformální skupina. Vyznačuje se značnou mírou spontánnosti, nevýkonnostním a ve značné míře nesoutěživým charakterem a obsahovou rozmanitostí. Vzhledem k svému charakteru dovoluje přizpůsobit četnost, intenzitu i kvalitu pohybové činnosti možnostem účastníků a tím se otevírá všem věkovým skupinám bez rozdílu pohlaví a socioprofesionálního zařazení. Účast zde je vyšší než v ostatních subsystémech (9). Druhou stránkou její obliby je často nahodilé provádění, nižší časový rozsah, malá intenzita, a tedy i diferencovaná, zpravidla nízká fyziologická účinnost.

Načrtnuté úrovně členění tělesné kultury je výsledkem dějinného vývoje i soudobých trendů, které udržují tuto strukturu v relativním pohybu a činí z ní dynamický, v současnosti ne zcela vyvážený celek. Základní změny přináší úsilí o postupné obsahové propojení školní tělesné výchovy s masovou a s výkonnostním i vrcholovým sportem, které má dát naší tělesné kultuře novou páteř; dále rozvoj placených tělovýchovných služeb, jež opírají svou činnost o princip mimo naše dosavadní tradice (peněžní úhrada) a mohou tak vyvolat dočasné rozpory v tělovýchovném hnutí, a konečně rozmach masové tělesné výchovy a pohybové rekreace. Kádrově, materiálně technicky a ekonomicky dobře vybavené subsystémy výkonnostního sportu svým rozvojem nestačí tempům růstu masové tělesné výchovy a pohybové rekreace,

(9) Podle Teplého se jí v ČSR věnuje v rozsahu alespoň 50 hodin ročně 53 % všech obyvatel starších patnácti let. Viz [Teplý 1980].

kteří jsou ve srovnání s nimi mnohem hůře dotovány. Tato skutečnost vnáší do systému tělovýchovných činností určité napětí. Něco podobného platí i o odstředivých tendencích vrcholového sportu, který se rovněž vyvíjí prudkým tempem a mohl by porušit dosavadní soulad panující mezi ním a subsystémy, jež jsou mu nejbližší. Harmonický vývoj vertikální struktury tedy vyžaduje, aby byly zvýšeny koordinační snahy řídicího centra a postupně řešeny problémy vytvářející v systému napětí.

Vztah odvětvové a úrovněové diferenciace

Dosud jsme pojednávali o odvětvové a úrovněové struktuře tělovýchovných činností odděleně. Samy pojmy obou struktur však nabývají plného smyslu až ve vzájemné vazbě, a proto vztahy obou rovin členění nemůžeme pominout. Při bližším pohledu se nejen ukáže, že plně rozvinutou úrovněovou strukturu mají jen některá odvětví a že tedy odvětvová struktura jednotlivých úrovní se liší. Objeví se i významnější skutečnost — že totiž konkrétní věcný obsah pojmu odvětví nemusí být na všech úrovních týž. Specializační proces, jenž rozkládá některá původně jednotná odvětví, probíhá převážně v oblasti výkonnostního a vrcholového sportu. Projevuje tendenci přeměňovat difference uvnitř odvětví na rozdíly mezi odvětvími. Z odvětví, jimiž se výzkum zabýval, je to dobře patrné u lyžování. Na jeho vrcholové úrovni se v odborném tisku mluví o sjezdovém sportu, v němž se prosadila specializace na sjezd a slalom, o běžeckém lyžování, v němž se osamostatňuje vytrvalostní běh, o skoku a závodě sdruženém. V zahraničí se navíc konají soutěže v několika disciplínách akrobatického lyžování. Masová úroveň lyžování nejen nerozlišuje specialisty uvnitř sjezdového sportu a uvnitř běhu, ale nezná ani soutěže ve skoku a v závodě sdruženém. Konečně v rekreačním lyžování vzrůstá počet těch, kteří jezdí na sjezdových lyžích i na běžkách a pro něž je lyžování jednotným, vnitřně nerozčleněným sportem. Pohybová rekreace naopak projevuje někdy tendenci vybrat si ze sportovního odvětví členěného do disciplín jen jednu, jež vyhovuje jejím potřebám. Atletika, na výkonnostní úrovni bohatě rozrůzněná na skupiny disciplín, disciplíny a specializace, existuje dnes na úrovni pohybové rekreace zpravidla v podobě kondičního běhu. Něco obdobného platí o rekreační cyklistice.

Obě základní roviny strukturace tělovýchovného systému jsou v trvalém pohybu. Jeho hlavní směr spočívá v obohacování horizontální struktury o nová odvětví a v jejich současném rozvíjení do vertikální škály úrovní. Z odvětví zahrnutých do ukončené etapy výzkumu je tento strukturotvorný pochod dobře patrný u windsurfingu. Před deseti lety, krátce po jeho proniknutí do západní Evropy, začalo ho u nás pěstovat několik nadšenců jako zpestření letních dnů u vody. Pro většinu těch, kteří se mu dnes věnují, zůstal druhem pohybové rekreace. Zároveň se však přeměnil v součást jachtařského sportu, pěstovanou nejdříve na výkonnostní a později na vrcholové úrovni i na úrovni organizované masové tělesné výchovy, stal se předmětem placených tělovýchovných služeb a na fakultě tělesné výchovy a sportu Karlovy univerzity byl zařazen do výuky. Tento pohyb nemusí ovšem vždy proběhnout na tak široké škále jako v uvedeném případě a také jeho východiskem nemusí být jen pohybová rekreace. Například kulturistika je svým původem formou tréninku vzpěračů, jež se z výkonnostní úrovně šířila jednak nahoru směrem k vrcholovému sportu, jednak dolů směrem ke kondiční kulturistice.

Vývoj obou struktur zná však i zpětný pohyb, tedy ústup nebo zánik jejich jednotlivých prvků. Mládež z horských oblastí pěstovala ještě po válce v poměrně širokém měřítku skok na lyžích na četných dřevěných můstcích. S vý-

stavbou velkých betonových můstků umožňujících značně prodloužit délku skoku se počet skokanů omezil a úrovněová struktura skoku na lyžích zjednodušila.

Nicméně ve vývoji vnitřního členění tělovýchovného systému zřetelně převažuje jeho rozvoj. Zmnožuje příležitosti k pěstování tělesné výchovy a vytváří stále pestřejší nabídku tělovýchovných činností pro skupiny diferencované věkově, sociálně i svým dosavadním tělovýchovným zaměřením. Tento mechanismus dobře objasnilo studium rozvoje windsurfingu. Mezi jeho průkopníky u nás náleželi sjezdaři hledající pro letní období sport, jenž by byl charakterem své činnosti i sepectím s přírodou protějškem lyžování, vodní lyžaři, kteří pro omezování vodního lyžování pátrali po náhradní činnosti, jež by jim byla blízká, a kanoisté končící se závodní aktivitou, kteří v poněkud méně náročném windsurfingu nacházeli možnost, jak v ní pokračovat.

Ukazuje se tedy, že rozvoj obou základních rovin strukturace tělovýchovných činností je koneckonců odpovědí na rostoucí požadavky společnosti hledající nové možnosti k provádění tělovýchovných aktivit. Tyto požadavky vytvářejí určitý tlak na institucionální uspořádání vnitřní struktury tělovýchovných činností a nutí řídicí orgány ČSTV, Svazarmu, společenských organizací i národních výborů zaujímat stanovisko k živelně se vyvíjejícím aktivitám, jež se dožadují uznání. Každé přijetí do oficiální struktury má ovšem nejen organizační, nýbrž i kádrové, materiálně technické a ekonomické důsledky a vyžaduje proto pečlivé zvážení všech okolností a odpovědné rozhodování. Průmyslově vyspělé země prožívají v posledních letech prudký rozvoj zájmu o aktivní tělesnou výchovu, a to zejména na úrovni jejich masových forem, a lze proto i do budoucna předpokládat, že tento zájem se u nás, podobně jako je tomu jinde, projeví vznikem nových tělovýchovných činností a rozvinutím jejich vertikálního členění.

Je v zájmu rozvoje socialistické tělesné kultury, aby nezbytný proces obnovy vnitřní struktury tělovýchovných činností probíhal bez nežádoucí hypertrofie kterékoli z jejich stránek a pokud možno harmonicky.

Literatura

- Bosák, E. a kol.: *Stručný přehled vývoje sportovních odvětví v Československu*. Praha, Olympia 1969.
- Dítě, L.: *Charakteristika a dějiny windsurfingu*. Materiál výzkumu. Praha 1983.
- Choutka, M. a kol.: *Společenské aspekty tělesné výchovy v socialismu*. Praha, FTVS 1971.
- Kožíšek, V. a kol.: *Tělesná kultura v ČSSR jako společenský systém*. Vstupní teoretická studie dílčího úkolu SPEV 901-504-01. Praha, vědeckometodické oddělení ÚV ČSTV 1982.
- Kožíšek, V. — Bosák, E. a kol.: *Systém odvětví tělesné kultury v ČSSR v první polovině osmdesátých let*. Praha, vědeckometodické oddělení ÚV ČSTV 1983.
- Merhautová, J. — Joachimsthaler, F. — Čechák, V.: *Tělesná kultura — významná sféra společenské činnosti a její teoretická reflexe*. In: Sborník z celostátní vědecké konference „Tělesná kultura — společnost — osobnost“. Praha, vědeckometodické oddělení ÚV ČSTV 1982.
- Nekola, J. a kol.: *Struktura a funkce tělovýchovných aktivit*. Empiricko-teoretická studie I dílčího úkolu SPEV 901-504-05. Praha, vědeckometodické oddělení ÚV ČSTV 1984.
- Olivová, V.: *Lidé a hry*. Historická geneze sportu. Praha, Olympia 1979.
- Reitmayer, L.: *Přehled vývoje tělesné výchovy na území ČSSR*. Praha, SNP 1978.
- Šprynar, Z.: *Systém tělesné kultury rozvinuté socialistické společnosti*. In: Sborník k 25. výročí založení FTVS Univerzity Karlovy. Praha, UK 1981.
- Teplý, Z. — Adamec, Č.: *Hnutí Pohybem ke zdraví a jeho odraz v masovém rozvoji tělesné výchovy*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1980.
- Zpráva o činnosti České organizace ČSTV za období 1978—1983. Praha, Olympia 1983.